

โขน ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 21–25

รูปแบบ เทคนิค และแนวคิดของกลุ่มสกุลช่างลำปาง¹

A Study of Patterns and Concepts's Lampang Torana
in 21-25 B.E.

ฐาปกรณ์ เครือระยา

นักวิจัยประจำศูนย์วิจัย วิทยาลัยอินเตอร์เทคลำปาง

Thapakon Kruaraya

Research center, Lampang Inter-Tech College.

คำสำคัญ : ชุมประตู่โขน ;

สกุลช่างลำปาง

Keywords :

Archedigaie-house

khong arch ;

Technicians Lampang

Group.

บทคัดย่อ

การวิจัยเรื่อง “การศึกษารูปแบบและแนวคิด ชุมประตู่โขนและโขนพระเจ้า
สกุลช่างลำปาง ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 21–25” มีวัตถุประสงค์เพื่อเก็บ
รวบรวมรูปแบบและลักษณะของชุมประตู่โขนและกุโขนพระเจ้า เพื่อจำแนก
ประเภท อายุสมัย และรูปแบบ อันเป็นเอกลักษณ์ของสกุลช่างลำปาง และ
นำมาวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลง ทั้งด้านคติความเชื่อ เทคนิคการตกแต่ง
รวมถึงลักษณะของชุมประตู่โขนที่เปลี่ยนไป ลักษณะการวิจัยเป็นเชิงคุณภาพ
โดยการสำรวจลงพื้นที่ซึ่งมีวิธีการศึกษาในเชิงปฏิบัติการร่วมกับคนในชุมชน
ทั้งการสอบถามรายละเอียดสัมภาษณ์และการสนทนากลุ่ม พร้อมทั้งทำการ
สำรวจจริงวัดสัดส่วนทางสถาปัตยกรรม บันทึกภาพรายละเอียดต่างๆ แล้วนำ
ข้อมูลที่ได้มาวิเคราะห์ช่วงอายุ กลุ่มช่าง และเทคนิคการสร้าง

ผลการศึกษาพบว่าสามารถจำแนกประเภท อายุสมัย รูปแบบและ
ลักษณะของชุมประตู่โขนและโขนพระเจ้าอันเป็นเอกลักษณ์ของสกุลช่างลำปาง
ในเขตพื้นที่จังหวัดลำปางได้ทั้งหมด 26 ตัวแบบจากแหล่งมรดกทางวัฒนธรรม
17 แหล่ง ซึ่งข้อมูลดังกล่าวสามารถนำไปใช้ในการสร้างและอนุรักษ์ รวมถึง
ผลักดันชุมประตู่โขนและโขนพระเจ้าให้เป็นมรดกทางวัฒนธรรมท้องถิ่นใน
อนาคตได้

ทั้งนี้หน่วยงานที่มีส่วนเกี่ยวข้องควรเข้าไปให้ความรู้ความเข้าใจ
ในการอนุรักษ์รักษางานศิลปกรรมดังกล่าว โดยใช้ชุมชนเห็นคุณค่าและ

ซุ้มประตูโขงวิหารพระนอน
วัดพระแก้วดอนเต้า
สุขาดาราม

ความสำคัญ เพื่อเป็นการปลูกจิตสำนึกรักและหวงแหนมรดกทางวัฒนธรรม
ของชุมชนตน ซึ่งในอนาคตชุมชนอาจจะเสนอขอขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถาน
และเป็นแหล่งมรดกทางวัฒนธรรม โดยชุมชนสามารถนำองค์ความรู้ที่ได้จาก
การวิจัยเป็นฐานข้อมูลเพื่อนำไปสู่การบริหารจัดการต่อไปได้ในอนาคต

Abstract

The study of “Patterns and Concepts of Lampang Torana”, or Lampang craftsmen school's *Sum Pratu Khong* (temple arch entrance) and *Khong Phra Chao* (Buddhist shrine), in 22-25 B.E. aims to collect patterns and characteristics of *Sum Pratu Khong* and *Khong Phra Chao*, and to categorize types, ages as well as dominant features of Lampang craftsmen school's *Sum Pratu Khong* and *Khong Phra Chao*. This study analyses its changes on belief, techniques and characteristics which has been changed through times. Methods of this quantitative study include field trips observation, participatory workshops and interviews with local people, group discussions, and architectural measurements on the *Sum Pratu Khong* and *Khong Phra Chao* in order to analyse ages, craftsmanship, and construction techniques.

The study finds that there are 26 patterns of *Sum Pratu Khong* and *Khong Phra Chao* in 17 cultural heritage sites in Lampang. This finding helps in identifying category and specific age to fit in 22-25 Buddhist era construction. Dominant features and patterns of *Sum Pratu Khong* and *Khong Phra Chao* in this study are also recorded as distinctive characteristics of Lampang craftsmen school. Changes in construction details assumed to be the result of changes on beliefs is also proven correct. It is certain that results found in the study could be used to preserve and conserve this cultural heritage.

Suggestions are that local and national cultural units and other related organizations should take the role in educating and establishing better understandings on the conservation of local, high-valued architecture. The result found in this study could give voice to local communities to request their own local heritage to be registered as national heritage.

ที่มาและความสำคัญของการศึกษา

บทความวิจัยเรื่อง “โขน ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 21–25 รูปแบบ เทคนิค และแนวคิดของกลุ่มสกุลช่างลำปาง” เป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัย “การศึกษา รูปแบบและแนวคิดชุมชนประตู่โขนและโขนพระเจ้า สกุลช่างลำปาง ระหว่าง

พุทธศตวรรษที่ 21-25” ซึ่งเป็นการเก็บรวบรวมข้อมูลและศึกษารูปแบบ อันเป็นเอกลักษณ์ เทคนิคเชิงช่าง เทคนิคการตกแต่งซุ้มประตูโขงที่ปรากฏใน จังหวัดลำปาง รวมไปถึงศึกษาเปรียบเทียบและวิเคราะห์อิทธิพลร่วมในแต่ละ ยุคสมัย ตลอดจนรูปแบบของตำแหน่งที่ตั้งในแต่ละช่วงพุทธศตวรรษด้วย ทั้งนี้ ในบทความชิ้นนี้ได้กำหนดวัตถุประสงค์ของการศึกษาดังต่อไปนี้

1. เพื่อเก็บรวบรวมรูปแบบและลักษณะของซุ้มประตูโขงและโขง พระเจ้าเพื่อจำแนกประเภทและอายุสมัย
2. เพื่อศึกษารูปแบบอันเป็นเอกลักษณ์ของซุ้มประตูโขงและโขง พระเจ้า สกูลช่างลำปาง
3. เพื่อวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลง ทั้งทางด้านคติความเชื่อ เทคนิคการตกแต่ง รวมถึงลักษณะของซุ้มประตูโขงที่เปลี่ยนไป
4. เพื่อได้องค์ความรู้ใช้ในการสร้างและอนุรักษ์ รวมถึงผลักดันให้ ซุ้มประตูโขงและโขงพระเจ้าเป็นมรดกทางวัฒนธรรมท้องถิ่น

แนวคิดเบื้องต้นเกี่ยวกับ “โขง”

เมื่อกล่าวถึงโขงซุ้มโขงหรือโขงพระเจ้าแล้ว บางครั้งเราอาจสับสนทั้งในความ หมาย รูปแบบ รวมไปถึงตำแหน่งที่ตั้ง และหน้าที่การใช้งานของสิ่งก่อสร้าง ลักษณะนี้ ฉะนั้นจึงขออธิบายความหมายของคำว่า “ซุ้มโขง” และ “โขงพระเจ้า” ให้เข้าใจก่อน เพื่อจะสามารถจำแนกประเภทงานศิลปกรรมดังกล่าวได้

คำว่า “โขง” พจนานุกรมศัพท์ศิลปกรรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน อธิบายไว้ว่า โขงใช้เรียกโค้งครึ่งวงกลมและส่วนประกอบเมื่อเป็นประติมากรรม เรียกทั้งซุ้มประตูว่าซุ้มประตูโขง โดยปรากฏอยู่ในสถาปัตยกรรมล้านนาตั้งแต่ ยุคเชียงใหม่เป็นราชธานี

พจนานุกรมภาษาถิ่นล้านนาไทย โดยมณี พยอมยงค์ ได้ให้คำ นิยามไว้ 2 ความหมาย คือ ความหมายแรกหมายถึง ซุ้มประติมากรรม และ ความหมายที่สอง หมายถึง อาณาเขต (เช่น ทัวโขงเขตซ้อง คือ ทัวอาณา บริเวณ)

ส่วนในพจนานุกรมฉบับแม่ฟ้าหลวง โดยอุดม รุ่งเรืองศรี เขียน ไว้ว่า “โขง” หมายถึง อาณาเขต, “ซุ้ม” หมายถึง สิ่งที่ทำให้โค้ง อย่างเช่น ประตูซุ้ม โขงประตู หมายถึง ประตูใหญ่ ส่วน “โขงพระเจ้า” หรือ “กุโขง พระเจ้า” หมายถึง มณฑปลักษณะคล้ายเจดีย์เป็นที่ประดิษฐานพระประธาน ในวิหาร

ประตูโขงในล้านนามีลักษณะคล้ายปราสาทซ้อนขึ้น ส่วนบนสุด เป็นยอดแหลมหรือยอดดอกบัวตูม โดยเหนือชั้นหลังคาบัวถลาจะมีแท่นบัว ย่อส่วนซ้อนขึ้นไปเป็นชั้นๆ แต่ละชั้นจะมีซุ้มป้องกันบัวประดับ เรียกซุ้มป้องกัน บัวนี้ว่า “กุซุ”(Kudu) อันเป็นสัญลักษณ์ของที่อยู่เทวดาในชั้นต่างๆ

คำว่า “โขง” ในบริบทของสังคมคนเมืองล้านนา สันนิษฐานว่าคงมาจากลักษณะการ “โค้ง” ซึ่งเห็นได้จากวงโค้งรอบซุ้มประตูรูปครึ่งวงกลม เชื่อว่าซุ้มประตูโขงมีพัฒนามาจากทวารโตรณะ (Drava Torana) ของศิลปะอินเดีย อันเป็นเครื่องหมายบอกทางเข้าพุทธสถานที่ได้ถ่ายทอดมาถึงพื้นที่แถบนี้และมีการพัฒนารูปแบบจนมีลักษณะเป็นศิลปะเฉพาะตน

นครลำปาง ดินแดนที่ปรากฏรูปแบบซุ้มประตูโขงและโขงพระเจ้าในแต่ละช่วงยุคสมัยชัดเจน

นครลำปางเป็นพื้นที่ที่อุดมไปด้วยศิลปวัฒนธรรมและงานศิลปกรรมที่มีคุณค่า มีความหลากหลายในด้านรูปแบบและยุคสมัย งานศิลปกรรมทั้งหลายไม่ว่าจะเป็นพระพุทธรูป สัตภัณฑ์ ธรรมาสัน และอาสนะ รวมไปถึงส่วนประกอบทางสถาปัตยกรรมอื่นๆ ภายในวัด ล้วนเชื่อมโยงกับความเชื่อความศรัทธาในพระพุทธศาสนาและการดำเนินชีวิตประจำวันของชาวล้านนาในอดีต สะท้อนให้เห็นถึงคุณค่าของศิลปวัฒนธรรมที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะตัวที่สัมพันธ์กับประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจ และสังคมของชุมชนนั้นๆ ซึ่งควรจะต้องดำรงอยู่ต่อไป เพื่อเติมเต็มคุณค่าและความสำคัญของท้องถิ่น พร้อมทั้งควรได้รับการถ่ายทอดให้แก่คนรุ่นถัดไป

งานสถาปัตยกรรมที่ถูกสร้างขึ้นรับใช้ศาสนามีความสำคัญทั้งในด้านการใช้งาน เทคนิคเชิงช่าง และงานวิศวกรรม รวมไปถึงคติความเชื่อที่มักถูกสอดแทรกแฝงไว้ ซึ่งสร้างขึ้นตามแนวคิดที่สอดคล้องกับพระธรรมคัมภีร์ เช่น วิหาร อุโบสถ พระธาตุเจดีย์ หอไตร และซุ้มโขง เป็นต้น สิ่งปลูกสร้างเหล่านี้ล้วนแตกต่างกันในด้านหน้าที่การใช้งาน และรูปแบบลักษณะ รวมไปถึงวัสดุที่ใช้สร้างและการตกแต่ง ซึ่งในแต่ละยุคสมัยก็มักมีความแตกต่างกันไปตามระบบเศรษฐกิจ การเมือง และสังคม

ซุ้มประตูโขงถือเป็นงานศิลปกรรมด้านสถาปัตยกรรมที่สำคัญอย่างหนึ่งในองค์ประกอบภาพรวมของวัดในเขตพุทธาวาส ถือเป็นสิ่งก่อสร้างที่พุทธศาสนิกชนทุกคนต้องก้าวผ่านเมื่อล่องถึงเขตพุทธาวาสนั้น ในอดีตมีความนิยมสร้างซุ้มโขงเพื่อเป็นประตูกันขอบเขตพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์และแสดงถึงความสำคัญของพื้นที่เขตพุทธาวาส เสมือนเป็นเครื่องเตือนสติเตือนใจบุคคลที่จะก้าวข้ามผ่านซุ้มนี้ว่าจะต้องปรับเปลี่ยนกิริยาจากและใจให้อยู่ในความสงบสำรวม เพราะพื้นที่ด้านหน้านั้นเป็นเหมือนแดนศักดิ์สิทธิ์ และเมื่อได้ก้าวข้ามล่องไปก็จะพบกับดินแดนแห่งพุทธ โดยมีศาลาบาตรที่ปิดกั้นสภาวะภายนอก ซึ่งสามารถควบคุมจิตใจให้เราสงบได้เป็นอย่างดี

จากการสำรวจเบื้องต้นพบซุ้มประตูโขงและกุโงพระเจ้าในเขตจังหวัดลำปางด้วยกันจำนวน 19 หลัง ซึ่งยังคงรูปแบบและลักษณะของสกุลช่างลำปางไว้ได้อย่างสมบูรณ์ ดังนี้

1. วัดที่พบซุ้มประตูโขงและกุฏิของพระเจ้า จำนวน 2 วัด ได้แก่
 - 1) วัดพระธาตุลำปางหลวง 2) วัดเวียงเงิน
2. วัดที่พบเฉพาะซุ้มประตูโขง จำนวน 8 วัด ได้แก่ 1) วัดไหล่หิน แก้วช้างยืน 2) วัดป่าต้นหลวง 3) วัดล้อมแรด 4) วัดศรีหมวดเกล้า 5) วัด กากแก้ว (กุ๋ย่าสุตตา) 6) วัดปงสนุกเหนือ 7) วัดนางแล 8) วัดพระแก้วดอนเต้าสุชาดาราม
3. วัดที่พบกุฏิของพระเจ้า จำนวน 4 วัด ได้แก่ 1) วัดปงยางคก 2) วัดป่าต้นกุ่มเมือง 3) วัดพระธาตุตอดน้อย 4) วัดท่าผา²

ปัจจุบันบางหลังมีสภาพทรุดโทรมตามกาลเวลา มีสภาพแวดล้อม และผังบริเวณที่เปลี่ยนไป

องค์ประกอบของซุ้มประตูโขงประกอบด้วยฐานสี่เหลี่ยมรับฐาน ปัทมยกเก็จ ตัวเรือนธาตุรูปสี่เหลี่ยมยกเก็จตามส่วนของฐาน มีการเจาะช่อง ทะลุเป็นทางเข้าสู่ภายในเขตพุทธาวาสในช่วงฐานและตัวเรือนธาตุ ซุ้มทางเข้า เป็นซุ้มวงโค้ง ส่วนยอดเป็นหลังคาบัวถลาและต่อด้วยชั้นบัวลดหลั่นกันขึ้นไป ยอดบนสุดมักเป็นรูปดอกบัวตูม รูปแบบของซุ้มประตูโขงที่ยังคงสมบูรณ์ที่สุด คือ ซุ้มประตูโขงวัดพระธาตุลำปางหลวง ซึ่งมีลักษณะเช่นเดียวกันกับโขง พระเจ้าที่สร้างไว้ประดิษฐานพระพุทธรูปภายในวิหาร

ซุ้มประตูโขงเปรียบเทียบกับ
โขงพระเจ้าในวิหารหลวง
วัดพระธาตุลำปางหลวง

ในการศึกษาเรื่องซุ้มประตูโขงของอุมพร เสริฐพรรณิก ได้ตั้งข้อสันนิษฐานโดยรวมความหมายของสัญลักษณ์บันไดนาคเข้ากับซุ้มประตูโขงว่า เป็นส่วนหนึ่งของเขาพระสุเมรุและป่าหิมพานต์ โดยบันไดนาคเป็นทางขึ้นสู่

เขาพระสุเมรุในการเดินข้ามผ่านสะพานนาคซึ่งเชื่อมระหว่างสวรรค์กับโลกมนุษย์ ผ่านซุ้มประตูโขงซึ่งมีความหมายถึงป่าหิมพานต์ เพื่อเดินทางต่อไปถึงเขาพระสุเมรุซึ่งเป็นศูนย์กลางจักรวาลคือพื้นที่ภายในบริเวณวัด การออกแบบวัดพระธาตุลำปางหลวงได้มีการเชื่อมต่อกับซุ้มประตูโขงด้วยทางขึ้นวิหารหลวง ภายในเป็นที่ตั้งของโขงพระเจ้าที่ประดิษฐานพระเจ้านันทวงค์ ประดับตกแต่งด้วยลวดลายปูนปั้นรูปสัตว์ป่าหิมพานต์และลายพันธุ์พฤกษา โดดเด่นด้วยสีทองสุกใสอยู่กลางวิหาร³ โขงพระเจ้าจึงเปรียบเสมือนศูนย์กลางของจักรวาลที่ประทับของพระพุทธเจ้า และมีความสัมพันธ์กับซุ้มประตูโขง คือประตูโขงเป็นสื่อที่พาเข้าไปสู่ความสงบที่ประดิษฐานอยู่ภายในวิหารหลวง

เนื่องจากการสื่อความหมายของเขาพระสุเมรุศูนย์กลางจักรวาลมีอยู่หลายระดับ ทั้งในระดับของผังวัดโดยรวม หมายถึงที่ประดิษฐานพระธาตุลำปางหลวง ส่วนในวิหารแต่ละหลังได้ประดิษฐานพระพุทธรูปไว้ในส่วนท้ายวิหาร การประดิษฐานพระพุทธรูปไว้ในซุ้มโขงพระเจ้าจึงเปรียบเสมือนการย้ายคติจักรวาลในลักษณะอนันตจักรวาลและมณฑลจักรวาล คือจักรวาลที่พระพุทธเจ้าเสด็จมาตรัสรู้ ณ ที่นั้น⁴

สำหรับโขงพระเจ้าซึ่งหมายถึงซุ้มปราสาทที่สร้างขึ้นครอบพระประธานในวิหารนี้ ผู้สร้างมีจุดมุ่งหมายเพื่อสร้างถวายเป็นพุทธรูปตามคติธรรมความเชื่อที่ว่า พุทธสถานเปรียบเสมือนดินแดนศักดิ์สิทธิ์ โขงพระเจ้ามีชื่อเรียกหลายอย่าง เช่น โขงปราสาท, ปราสาทพระเจ้า, กุพระเจ้า หรือบางที่อาจเรียก คูหาปราสาท⁵ ซึ่งทั้งหมดล้วนแล้วหมายถึงที่ประดิษฐานของพระพุทธเจ้า ตัวอย่างเช่น กุพระเจ้านันทวงค์ ตั้งอยู่บริเวณท้ายวิหารหลวงภายในประดิษฐานพระพุทธรูปคือพระเจ้านันทวงค์ซึ่งหล่อขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2046⁶ กุนี้คงได้รับการบูรณะครั้งใหญ่ใน พ.ศ. 2106 หลังจากในเมืองเชียงใหม่ตกอยู่ใต้ปกครองของพม่า ส่วนบนของกุเป็นแบบผสมระหว่างหลังคาลาดกับหลังคาลดชั้น มีการประดับลวดลายและองค์ประกอบต่างๆ จำนวนมาก อันแสดงให้เห็นถึงแบบแผนของงานประดับในช่วงเวลานั้นด้วย

นอกจากนี้ วิถี พานิชพันธ์ ได้จัดโขงพระเจ้าหรือกุพระเจ้านันทวงค์ในวิหารหลวง วัดพระธาตุลำปางหลวง ให้อยู่ในหมวดของซุ้มโขงปราสาท ที่ถือว่าเป็นการจำลองเขาพระสุเมรุออกมาเป็นรูปทรงสามมิติเพื่อให้เห็นแนวคิดของจักรวาลคติสมบุรณ์ชัดเจน อีกทั้งยังเป็นสัญลักษณ์ของการผ่านพ้นไปสู่มิติที่สูงขึ้นไปสู่สวรรค์วิมาน หรือศิลปกรรมที่เป็นลักษณะของซุ้ม “สุวรรณคูหา” อันเป็นที่ประทับของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าหลังจากการตรัสรู้ ที่ข้างลำนาได้ใช้จินตนาการสร้างสรรค์ตามคำพรรณนาในอัมมโฆสยาน⁷

โขงพระเจ้าหรือมณฑปที่ตั้งอยู่ภายในวิหารมีรูปทรงคล้ายกับซุ้มประตูโขง แต่มีหน้าที่การใช้งานในการประดิษฐานพระพุทธรูป ส่วนชั้นของหลังคาถูกออกแบบให้ซ้อนกันเป็นปราสาท ภายในกุเป็นห้องแคบๆ สำหรับประดิษฐานพระพุทธรูปประธานเป็นการเฉพาะ ทำให้พระพุทธรูปประธาน

ไม่ได้ตั้งอยู่ภายในอาคารอย่างที่คุ้นเคยกัน บางท่านเรียกกุ๊บบนว่า “คันธกุฎี” ซึ่งแปลว่า “กุฏิอบกลิ่นหอม” ถือเป็นอาคารที่ประทับส่วนพระองค์ของพระพุทธเจ้า ในลัทธิยานิยมสร้างโขงลักษณะนี้น้อยอย่างแพร่หลาย

โขงพระเจ้าจะมีขนาดเล็กหรือใหญ่นั้นขึ้นอยู่กับขนาดของพระพุทธรูปที่จะอัญเชิญไปประดิษฐาน แต่ทั้งนี้ต้องดูขนาดของตัววิหาร เช่นเดียวกัน และมักจะอยู่ตรงห้องเก็บบ้ายสุดของวิหาร เว้นพื้นที่ 1 ห้อง ช่วงเสาให้สามารถเดินรอบได้เพื่อให้พุทธศาสนิกชนเข้ามาสักการบูชา ซึ่งโขงพระเจ้าในลักษณะนี้พบหลายแห่งทั้งในลัทธิยาน รวมไปถึงเมืองหลวงพระบาง ในประเทศลาว และรัฐฉานในประเทศพม่าด้วย

โดยส่วนใหญ่แล้วองค์ประกอบของโขงพระเจ้าจะมีลักษณะ เช่นเดียวกับซุ้มประตูโขง อันประกอบด้วยฐานสี่เหลี่ยมรับฐานปัทมยอกเก็จ ตัวเรือนธาตุและส่วนยอดเป็นหลังคาบัวถลา ต่อด้วยชั้นบัวลดหลั่นกันขึ้นไป เป็นชั้นๆ แต่โขงพระเจ้าจะมีลักษณะที่แตกต่างไป คือไม่ได้เจาะช่องทะลุ บริเวณช่วงฐานถึงตัวเรือนธาตุเหมือนซุ้มประตูโขง แต่จะเจาะช่องช่วงกลาง ด้านหน้าของตัวเรือนธาตุโดยที่ฐานยังสมบูรณ์ ขณะที่ด้านข้างทั้งสองและด้านหลังปิดทึบเพื่อเว้นพื้นที่ตรงกลางให้กลวงสำหรับประดิษฐานพระพุทธรูปในโขง ซึ่งหากวัดใดมีทั้งซุ้มประตูโขงและโขงพระเจ้า รูปแบบทั้งสองมัก คล้ายคลึงกัน ไม่ว่าจะเป็นโครงสร้าง ชั้นบัว ตัวเรือนธาตุ และลักษณะของการประดับตกแต่ง ยกตัวอย่างดังที่วัดพระธาตุลำปางหลวง และวัดเวียงเงิน เป็นต้น

การประดับตกแต่งซุ้มประตูโขงและโขงเจ้านิยมตกแต่ง ด้วยงานปูนปั้นลวดลายพันธุ์พฤกษา รวมไปถึงลายสัตว์ต่างๆ ที่ไม่มีจริงในธรรมชาติ เป็นอีกโลกหนึ่งต่างจากโลกมนุษย์ปกติ และระหว่างโลกมนุษย์ กับดินแดนศักดิ์สิทธิ์นั้นจะมีสถานที่หนึ่งเรียกว่าป่าหิมพานต์ ซึ่งเต็มไปด้วย พืชพันธุ์และสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย แต่สิ่งต่างๆ เหล่านั้นมีลักษณะพิเศษ ไม่เหมือน ในโลกมนุษย์ ฉะนั้นลวดลายตกแต่งซุ้มโขงรวมไปถึงโขงพระเจ้าจึงออกมาใน รูปของป่าหิมพานต์ หรือป่าในจินตนาการของช่างในอดีตที่บางครั้งอาจนำ รายละเอียดมาจากชาดกต่างๆ ที่ถูกบันทึกไว้ในอัมมิบาลาน

ว่าด้วยเรื่องลักษณะของ “โขง”

เมื่อทำการเก็บรวบรวมข้อมูลในเบื้องต้นแล้วพบว่า “โขง” ในเมืองลำปางมี ลักษณะที่แตกต่างกันไป ในการศึกษาครั้งนี้ จำแนกโขงเป็นกลุ่มตามลักษณะ ของการสร้างทั้งในทางกายภาพและตำแหน่งการวาง ซึ่งลักษณะต่างๆ เหล่านี้ ล้วนบ่งบอกถึงแนวคิด ความเชื่อ รสนิยม รวมไปถึงอิทธิพลทางศิลปกรรมที่ ถ่ายทอดผ่านวัฒนธรรมร่วมดังต่อไปนี้

1. ชุ่มประตู่โขงหน้าวัด

ดังที่ได้กล่าวไว้ในข้างต้นว่าลักษณะของชุ่มประตู่โขงเป็นประติมากรรมแบบลอยตัวก่ออิฐถือปูนที่สร้างขึ้นเพื่อเป็นทางเข้าออกวัด และเป็นเครื่องแบ่งเขตแดนที่สำคัญของการก้าวข้ามจากแดนโลกภูมิผ่านเข้าสู่แดนพุทธภูมิที่สร้างขึ้นด้วยกระบวนการความคิดด้านจิตวิทยาเพื่อให้บุคคลที่ก้าวพ้นไปสู่ความสงบนิ่งสันนิษฐานว่าในอดีตวัดที่สามารถสร้างชุ่มประตู่โขงได้ต้องเป็นวัดที่มีความสำคัญหรือวัดที่มีครูบาแก่กล้าวิชา เนื่องจากผู้คนให้ความเคารพบูชาและลูกศิษย์มีความศรัทธาในครูบาอาจารย์ ซึ่งจะสร้างตามผังที่เน้นเรื่องจักรวาลคติโดยใช้ชุ่มประตู่โขงเป็นประตูทางเข้าของจักรวาล ดังเช่นที่วัดพระธาตุลำปางหลวง และวัดไถ่หินหลวงแก้วข้างยี่น อำเภอกะเคา, วัดเวียงเงิน และวัดล้อมแรด อำเภอลำปาง, วัดพระธาตุเสด็จ วัดพระแก้วดอนเต้าสุชาดาราม และวัดปงสนุกเหนือ อำเภอมือง เป็นต้น

2. ชุ่มประตู่โขงเข้าพระธาตุ

ชุ่มประตู่โขงเข้าพระธาตุมีลักษณะคล้ายกับชุ่มประตู่โขงหน้าวัดเกือบทุกประการ ยกเว้นมีขนาดเล็กกว่า ประดับตกแต่งน้อยกว่า และตำแหน่งที่ตั้งจะอยู่ข้างพระธาตุเท่านั้น จากการเก็บข้อมูลพบว่าชุ่มประตู่โขงเข้าพระธาตุปรากฏเฉพาะวัดที่มีพระธาตุองค์สำคัญเท่านั้น ทั้งนี้เพื่อป้องกันมิให้บุคคลทั่วไปเข้าใกล้พระธาตุ และอีกแง่หนึ่งอาจมีไว้สำหรับให้เจ้านายเสด็จผ่านเข้าไปในลานประทักษิณชั้นในเพื่อประกอบพิธีสำคัญๆ ทางพุทธศาสนา ซึ่งชุ่มประตู่โขงในลักษณะนี้พบได้ที่วัดพระธาตุลำปางหลวง อำเภอกะเคา, วัดเวียงเงิน อำเภอลำปาง, วัดพระธาตุเสด็จ วัดพระแก้วดอนเต้าสุชาดาราม และวัดปงสนุกเหนือ อำเภอมือง เป็นต้น

บน : ชุ่มประตู่โขงเข้า
พระธาตุ วัดเวียงเงิน
ซ้าย : ชุ่มประตู่โขงเข้า
พระธาตุ วัดพระธาตุลำปาง
หลวง
ขวา : ชุ่มประตู่โขงเข้า
พระธาตุ วัดพระธาตุเสด็จ

3. ชุ่มประตู่โขงติดกับผนังด้านหน้าวิหาร (ชุ่มประตู่ทางเข้าวิหาร)

โขงในลักษณะนี้เป็นโขงแบบติดกับผนัง เป็นประติมากรรมนูนสูงหน้าประตูทางเข้าวิหาร ลักษณะคล้ายกับชุ่มประตู่โขงผาคึ่งที่เน้นในการมองเห็นเฉพาะด้านหน้า ซึ่งชุ่มประตู่โขงลักษณะนี้สันนิษฐานว่าน่าจะมีความแพร่หลายกันในกลุ่มสกุลช่างเชียงแสนด้วย เห็นได้จากประตูทางเข้าหน้าวิหารวัดบ้านแจ้ง วัดบ้านแสนที่เชียงตุง, วัดเชียงแมน เมืองหลวงพระบาง รวมไปถึงวิหารพระนอน วัดพระแก้วดอนเต้าสุชาดาราม และวัดวาอารามอื่นๆ ในเมืองเชียงใหม่ ในอดีตอาจจะมีการสร้างชุ่มลักษณะนี้เป็นจำนวนมาก แต่ได้รื้อถอนออกไปเนื่องจากวิหารทรุดโทรม ปัจจุบันยังคงมีโขงในลักษณะนี้อยู่ซึ่งนำกลับมาสร้างในช่วง 100 ปีให้หลัง คือโขงหน้าวิหารพระนอนวัดพระแก้วดอนเต้าสุชาดาราม อำเภอเมือง โขงหน้าวิหารพระพุทธ วัดพระธาตุลำปางหลวง และโขงหน้าวิหาร วัดท่าผา อำเภอเกาะคา เป็นต้น

ซ้าย : ชุ่มประตู่โขง
ด้านหน้าวิหาร วัดบ้านแจ้ง
เมืองเชียงตุง

ขวา : ชุ่มประตู่โขง
ด้านหน้าวิหารน้อย ที่พบ
ภายในวัดพระแก้วดอนเต้า
สุชาดาราม

4. โขงพระเจ้า

“โขงพระเจ้า” หรือที่คนในท้องถิ่นเรียกว่า “กุ้พระเจ้า” มีลักษณะเป็นมณฑปปราสาทใช้สำหรับประดิษฐานพระประธานสำคัญภายในวิหาร โขงลักษณะนี้มีตำแหน่งที่ตั้งโดยชัดเจนคืออยู่ภายในวิหาร ซึ่งจะมีขนาดใหญ่หรือเล็กขึ้นอยู่กับขนาดของพระประธานที่ประดิษฐานอยู่ภายในโขงพระเจ้านั้น โขงลักษณะนี้พบได้ที่วัดปงยางคก และวัดพระธาตุดอยน้อย อำเภอห้างฉัตร, วัดป่าต้นกุ่มเมือง อำเภอเมือง, วัดพระธาตุลำปางหลวง อำเภอเกาะคา และวัดเวียงเงิน อำเภอเงิน สำหรับวัดพระธาตุลำปางหลวงและวัดเวียงเงินนั้นพบว่าชุ่มประตู่โขงหน้าวัดและโขงพระเจ้าอยู่ในแกนเดียวกัน ซึ่งในอดีตวัดหลวงและวัด

ซ้าย : โขงพระเจ้า
วัดเวียงเงิน อ.เงิน
ขวา : โขงพระเจ้า
วัดป่าตันกุ่มเมือง อ.เมือง
ล่าง : โขงพระเจ้าในวิหาร
จามเทวี วัดปงยางคก
อ.ห้างฉัตร

สำคัญๆ อื่นก็น่าจะสร้างขุมประตูปะตูโขงหน้าวัดและโขงพระเจ้าอยู่ในแกนเดียวกันเช่นนี้ด้วย

จากลักษณะของ “โขง” ในแบบต่างๆ ทำให้เราทราบถึงรูปแบบลักษณะการใช้งาน ตำแหน่งที่ตั้ง รวมไปถึงอิทธิพลทางด้านศิลปสถาปัตยกรรมที่ส่งถ่ายถึงกันจนเป็นวัฒนธรรมร่วม ถึงแม้ว่างานศิลปกรรมนี้จะมีลักษณะที่แตกต่างกันไป แต่สิ่งสำคัญคือการที่ช่างโบราณได้สร้างสิ่งก่อสร้างชนิดหนึ่งที่สามารถใช้เป็นเครื่องมือในการตีกรอบของจิตให้ก้าวเข้าสู่ความสงบนิ่งและเปลี่ยนสถานภาพ ซึ่งเป็นการสื่อความหมายที่ส่งผลถึงสภาพอารมณ์และจิตใจได้เป็นอย่างดี

การแบ่งยุครูปแบบขุมโขงในนครลำปาง

ปัจจุบันนี้พบประตูปะตูโขงในจังหวัดลำปางมากกว่าพื้นที่อื่น ซึ่งยังมีความสมบูรณ์ทั้งรูปแบบ แผนผัง และเทคนิคเชิงช่างที่มีความสืบเนื่องทางฝีมือในแต่ละช่วงสมัยจนสามารถเรียกว่า “สกุลช่าง” ได้ ประตูปะตูโขงสกุลช่างลำปางสร้างขึ้นในเวลาที่แตกต่างกัน โดยขุมโขงที่มีอายุมากที่สุดสร้างขึ้นประมาณ พ.ศ. 2019-2075 จากนั้นจะพบตัวแบบกลุ่มสกุลช่างเมืองเงินที่มีอายุในช่วงเวลาต่อมา คือ สร้างประมาณ พ.ศ. 2330-2350 นอกจากนี้ยังพบแบบอาคารขุมโขงในยุคหลังสุดโดยช่างยุคสุดท้าย (ครูเมืองละกอน^๑) ในช่วง พ.ศ. 2400-2450 รวมทั้งหมด 3 กลุ่มช่างหลัก ได้แก่ กลุ่มช่างล้านนายุคทอง, กลุ่มช่างเมืองเงิน และกลุ่มช่างครูเมืองละกอน ซึ่งจากระยะเวลาดังกล่าวนี้งานสถาปัตยกรรมขุมประตูปะตูโขงได้แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการทางศิลปกรรมประดับอาคารศาสนสถาน

ภายในสกุลช่าง และมีความเกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ล้านนาที่สามารถแบ่งออกได้เป็น 4 ช่วง ดังนี้

- ช่วงที่ 1 ยุคทองของล้านนา
- ช่วงที่ 2 ยุคพม่าปกครองล้านนา
- ช่วงที่ 3 ยุคประเทศราชของสยาม
- ช่วงที่ 4 ยุคอิทธิพลรัตนโกสินทร์

ช่วงที่ 1 ยุคทองของล้านนา

ประมาณ พ.ศ. 1898-2100 อยู่ในช่วงของพญากือนาจนถึงพระเมืองแก้ว สาเหตุที่เรียกว่ายุคทองเนื่องจากเป็นยุคที่วิทยาการหลายแขนงมีความเจริญมากทั้งด้านการเมืองการปกครอง สถาปัตยกรรมและเศรษฐกิจ การติดต่อกับต่างประเทศ วรรณกรรม ศาสนา และศิลปกรรมงานช่าง โดยเฉพาะในสมัยพระเจ้าติโลกราชนั้นงานศิลปกรรมแขนงต่างๆ มีความสวยงามอันทรงคุณค่าและสมบูรณ์แบบ ถือเป็นยุคทองที่ก้าวควบคู่ไปกับพุทธศาสนาในดินแดนล้านนา

ถึงแม้ว่าในเอกสารของล้านนามีการกล่าวถึงโงมาแล้วตั้งแต่สมัยพญากือนา แต่ชุมโงของล้านนาที่เก่าที่สุดที่พบในขณะนี้ไม่น่าจะมีอายุเก่าไปกว่าพุทธศตวรรษที่ 21 องค์ประกอบของชุมโงประกอบด้วยฐานสี่เหลี่ยมรับฐานปัทมยอกเก็จ ตัวเรือนธาตุรูปสี่เหลี่ยมยอกเก็จตามส่วนฐาน มีช่องเจาะทะลุเป็นทางเข้าสู่ภายในทั้งที่ฐานและตัวเรือนธาตุ ชุมทางเข้าเป็นชุมวงโค้ง ส่วนยอดเป็นหลังคาลาดและชั้นลดที่เลียนแบบจากเรือนธาตุด้านล่าง ยอดบนสุดมักเป็นรูปดอกบัวตูม รูปแบบของชุมโงที่ยังคงสมบูรณ์ที่สุด เช่น ชุมโงวัดพระธาตุลำปางหลวง ซึ่งรูปแบบของชุมโงเป็นรูปแบบเดียวกันกับโงพระเจ้าที่สร้างไว้ประดิษฐานพระเจ้าล้านทองภายในวิหารหลวง

ส่วนช่วงเวลาภายหลังพุทธศตวรรษที่ 21 เป็นต้นมายังคงพบชุมประตูปะตูโงอยู่หลายแห่ง โดยมีการพัฒนารูปแบบเรื่อยมา เพียงแต่มีความแตกต่างไปจากช่วงต้นของยุคทองในลักษณะของส่วนยอด การยกเก็จของตัวองค์ เทคนิคการตกแต่ง และลวดลายประดับที่สร้างขึ้นตามความนิยมของแต่ละยุคสมัย⁹ ชุมประตูปะตูโงในช่วงนี้พบอยู่ในเขตพื้นที่จังหวัดลำปางด้วยกัน 3 ตัวแบบ คือชุมประตูปะตูโงวัดกาแก้ว (กู่ย่าสุตตา) ชุมประตูปะตูโงวัดพระธาตุลำปางหลวง และกู่พระเจ้าล้านทองภายในวิหารหลวงวัดพระธาตุลำปางหลวง

สำหรับชุมประตูปะตูโงวัดกาแก้วนั้นสันนิษฐานว่าสร้างขึ้นตอนปลายรัชสมัยพระเจ้าติโลกราช¹⁰ ปัจจุบันเป็นวัดร้างมีซากฐานวิหารอยู่บริเวณใกล้เคียง เป็นโบราณสถานแห่งหนึ่งของจังหวัดลำปาง ชุมประตูปะตูโงวัดกาแก้วเป็นชุมประตูปะตูโงประดับลายปูนปั้นเหนือชุม ฝีมือสกุลช่างล้านนา (ช่างลำปางยุคทอง) ราวพุทธศตวรรษที่ 21¹¹ มีอายุเก่ากว่าชุมประตูปะตูโงวัดพระธาตุลำปางหลวง ยังคงเหลือลวดลายต่างๆ ค่อนข้างสมบูรณ์ ที่แต่ละมุมเสา

ชั้นประดับลายเทวดาที่นับว่าเป็นเอกลักษณ์เฉพาะตัวและมีความสวยงาม นอกจากนี้รูปแบบการวางโครงสร้างของซุ้มยังมีลักษณะพิเศษซึ่งเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อการศึกษาเกี่ยวกับแผนผังทางสถาปัตยกรรมและศิลปกรรมในอดีตของล้านนา ปัจจุบันซุ้มประตูโขงวัดกาแก้วได้รับการขุดแต่งและบูรณะโดยเทศบาลนครลำปางซึ่งได้เปิดหน้าดินและแสดงโครงสร้างซุ้มประตูโขงไว้อย่างน่าสนใจ

หลังที่ 2 คือ ซุ้มประตูโขงวัดพระธาตุลำปางหลวง ไม่พบประวัติการสร้างที่แน่ชัด แต่นักวิชาการหลายท่านสันนิษฐานว่าน่าจะมียายุไม่ต่ำกว่า พ.ศ. 2075¹² ตามปีที่มีการบูรณะพระธาตุลำปางหลวงครั้งใหญ่ ซึ่งได้กล่าวถึงพระธรรมจินตามุนี เจ้าอาวาสวัดจอมพิงค์ไชย ว่าได้นำนักบุญมาช่วยกันปฏิสังขรณ์วัด อันอยู่ในช่วงยุคทองศิลปกรรมล้านนา ตรงกับสมัยพระเจ้าเอก

ซุ้มประตูโขงหลังนี้ได้ชื่อว่าสร้างขึ้นตามจักรวาลคติอย่างครบถ้วนสมบูรณ์แบบ ทั้งในด้านความหมายแฝงเร้นและคุณค่าทางด้านความงาม เป็นซุ้มประตูโขงที่ได้รับการยกย่องกันว่ามีความวิจิตรพิสดารและสวยงามที่สุดในประเทศไทย ก่อปรกักับการที่ตัววัดสร้างอยู่บนเนินดินถมสูงประมาณ 13 เมตร มีบันไดนาคทอดยาวเชื่อมพื้นที่ระหว่างวัดกับภายนอก และมีบันไดนาคเชื่อมโยงเข้าหาซุ้มประตูโขง ยิ่งเน้นความสูงสง่างามของตัวซุ้มประตูโขงเป็นอย่างมาก ซุ้มประตูโขงวัดพระธาตุลำปางหลวงเป็นอาคารลักษณะทรงมณฑป ยอดปราสาทซ้อนชั้น มีประตูทางเข้าใต้โค้งมณฑป เหนือยอดปราสาทประดับนภศูล โครงสร้างก่ออิฐถือปูน ตัวซุ้มย่อเก็จ ภายนอกฉาบด้วยปูนสีขาว ตกแต่งปูนปั้นลวดลายพรรณพฤกษาและสัตว์ป่าหิมพานต์เกือบทั้งหมด มุมเสาทุกเสาประดับบัวคอเสื้อในตอนบน ประจำยามอกไก่ ส่วนที่เป็นซุ้มโค้งชั้นล่างเป็นลายเครือเถา ปลายซุ้มทำเป็นรูปกัณฐกข้างละตัว ส่วนหางกัณฐกเป็นรูปกนกหรือตัวเหงา ด้านในเป็นลายเครือเถาแตกยอดม้วนไปมาเต็มกรอบ บนซุ้มทำเป็นรูปหงส์ยืนเรียงเป็นแถว หันหน้าเข้าสู่กลางซุ้มด้านละ 6 ตัว ซุ้มโค้งชั้นบนแต่งปลายซุ้มเป็นรูปมกรคายานาค 3 เศียร ลำตัวทอดไปตามแนวโค้งของซุ้ม พญาลงเกี้ยวเกี่ยวเกี่ยวกันขึ้นไปในตอนกลางกลายเป็นยอดซุ้ม เหนือประตูเป็นหน้าบันครึ่งวงกลม แต่งเป็นธรรมจักรล้อมไว้ด้วยลายพันธุ์พฤกษา มีรูปกระต่ายและนกยูงอันเป็นสัญลักษณ์พระจันทร์กับพระอาทิตย์

ส่วนโขงพระเจ้าล้านทองมีลักษณะเช่นเดียวกันกับซุ้มประตูโขงหน้าวัดพระธาตุลำปางหลวง แตกต่างกันเพียงโครงสร้างและรายละเอียดของการประดับตกแต่งยอดปราสาทที่ซ้อนกันเป็นชั้นๆ ลดหลั่นกันไป โดยตกแต่งด้วยการปั้นปูนประดับ ทารักแล้วปิดทองทั้งองค์ ภายในประดิษฐานพระเจ้าล้านทองซึ่งในจารึกเจ้าเมืองหาญสีหัตถ์ ได้จารึกว่า พ.ศ. 2039 เจ้าหาญสีหัตถ์ได้มาครองเมืองลำปางแล้วได้ให้หล่อพระเจ้าล้านทองไว้ในวิหารหลวง¹³ ซึ่งการสร้างโขงพระเจ้าน่าจะอยู่ในช่วงระยะเวลาดังกล่าวด้วย

งานปูนปั้นประดับซุ้มโขงของช่วงยุคนี้เป็นงานช่วงโบราณที่ใช้เทคนิคปูนปั้นสหายจีน มีการโคลนรองรับลายก่อนขึ้นตัวลาย ทั้งนี้ลายประจายามอกไก่ทำเป็นลายออกจากดอกตอนกลาง มีกลีบอยู่ตรงกึ่งกลางสันมุม ลักษณะเส้นรวดกรอบหยักโค้งและกริดแนวกกลาง รวมไปถึงลายประดับในส่วนขอบบนและล่างของซุดเสาขอมที่เรียกว่าลายบัวคอเสื้อที่ได้รับอิทธิพลมาจากลวดลายจีน ส่วนลายก้านและใบมีทั้งแบบที่เลียนแบบจากธรรมชาติและเป็นลวดลาย ซึ่งมีความสวยงามและเป็นเอกลักษณ์ของเทคนิคการประดับตกแต่งซุ้มประตูโขงในยุคนี้อย่างมาก ทำให้ซุ้มโขงวัดพระธาตุลำปางหลวงหลังนี้เป็นต้นแบบให้กับซุ้มโขงในวัดต่างๆ ของจังหวัดลำปางในเวลาต่อมา

ช่วงที่ 2 ยุคพม่าปกครองล้านนา

ระหว่าง พ.ศ. 2101-2300 พม่าเข้ายึดล้านนาเป็นฐานกำลัง โดยทางพม่าได้จัดส่งขุนนางเข้ามาควบคุมเมืองต่างๆ ในอาณาจักรล้านนา ในลักษณะให้ล้านนาปกครองตนเองแต่อยู่ภายใต้การดูแลของพม่า โดยเฉพาะนครลำปางนั้นพม่าจะไม่ก้าวก่ายเสรีภาพของชาวเมืองมากนัก เนื่องจากพม่าต้องการให้พื้นที่นครลำปางเป็นสถานที่สถาปนาพระพุทธศาสนาใหม่และมีการกลบนา นครลำปางให้เป็นเขตศาสนจักร¹⁴ ทำให้ในยุคนี้งานศิลปกรรมต่างๆ ที่เกี่ยวเนื่องกับพุทธศาสนาของสกุลช่างลำปางยังคงสามารถดำเนินต่อไปได้ในระยะหนึ่ง ซึ่งวัดที่ปรากฏงานศิลปกรรมซุ้มประตูโขงในช่วงเวลานี้มี 4 วัด ได้แก่ วัดล้อมแรด วัดเวียงเงิน วัดไหล่หินหลวงแก้วช้างยืน วัดป่าต้นหลวง

จากการค้นคว้าเอกสารและเก็บข้อมูลในพื้นที่ทำให้ทราบว่าซุ้มประตูโขงวัดเวียงเงินและซุ้มประตูโขงวัดล้อมแรดนั้นสร้างขึ้นในระยะเวลาที่ใกล้เคียงกันโดยช่างฝีมือชาวเชียงใหม่ที่อพยพลงมาอยู่ในเมืองเงิน โดยได้

บน : ซุ้มประตูโขงวัด
ป่าต้นหลวง อ.เกาะคา
ซ้าย : ซุ้มประตูโขง
วัดล้อมแรด อ.เงิน
ขวา : ซุ้มประตูโขงวัดเวียง
อ.เงิน

สร้างวัดและชุมชนที่ล้อมแรดก่อน จากนั้นจึงเคลื่อนที่มาสร้างชุมชนวัดเวียง ในช่วงระหว่าง พ.ศ. 2180-2200 ข้อมูลดังกล่าวมีความสอดคล้องกันในพงศาวดารเมืองเถินซึ่งระบุว่า ผู้สร้างวัดเวียงคือพระมหาเถระสังฆทิพย์ เมื่อ พ.ศ. 2192¹⁵ ซึ่งพระมหาเถระท่านนี้คงหมายถึงสามเณรอาทิตย์ ซึ่งเป็นบุตรของขุนด่านสุดตา ศิษย์พระมหาปาเกสระปัญโญ เจ้าสำนักสายป่าวัดไหล่หินหลวงแก้วช้างยืน และพระมหาปัญญา วัดพระธาตุลำปางหลวง¹⁶

กรณีความสัมพันธ์ของวัดไหล่หินหลวงแก้วช้างยืนและวัดพระธาตุลำปางหลวงเกิดจากความสัมพันธ์ในตัวบุคคลเป็นหลัก ตามบันทึกได้กล่าวถึงสมัยที่พม่าปกครองล้านนาว่า ทินครลำปางมีพระมหาปา (พระในตระกูลอรัญวาสี) 2 รูป เป็นพี่น้องกัน คือพระมหาปาเกสระปัญโญองค์พี่ จำพรรษาวัดไหล่หินหลวงแก้วช้างยืน และพระมหาปัญญาองค์น้อง จำพรรษาวัดพระธาตุลำปางหลวง องค์น้องเคยบวชเรียนอยู่วัดพระธาตุเสด็จ และพระมหาปาองค์พี่เคยบวชเรียนที่วัดป่าซางดอยเอื้องเมืองลำพูน¹⁷ ทั้งคู่กลับมาเป็นเจ้าอาวาสวัดดังกล่าวแล้วก็ได้เป็นต้นแบบหรือ “เค้าครู” ถ่ายทอดรูปแบบศิลปกรรมและพระธรรมให้กับวัดในลำปางยุคนี้ ซึ่งในขณะนั้นประกอบด้วยวัดไหล่หินหลวงแก้วช้างยืน วัดพระธาตุลำปางหลวง วัดลำปางกลาง วัดปงยางคก และวัดพระธาตุเสด็จ เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีลูกศิษย์ต่างเมือง คือขุนด่านสุดตา¹⁸ เจ้าเมืองเถินที่ได้รับการถ่ายทอดรูปแบบงานศิลปกรรมไปยังเมืองเถินด้วยเช่นกัน

ซุ้มประตูโขงอีกหลังหนึ่งที่มีความน่าสนใจในช่วงนี้คือ ซุ้มประตูโขงวัดพระธาตุเสด็จ ไม่มีหลักฐานใดระบุปีที่สร้างซุ้มประตูโขงหลังนี้ชัดเจน แต่สิ่งที่ยังคงเหลือให้เห็นเป็นหลักฐานด้านรูปแบบงานศิลปกรรมคือ “เซรามิคประดับ” ซึ่งปัจจุบันได้เก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานวัดพระธาตุเสด็จ นับเป็นหลักฐานที่น่าเชื่อถือและสันนิษฐานได้ว่าซุ้มประตูโขงหลังดังกล่าวน่าจะสร้างขึ้นในคราวเดียวกันกับซุ้มประตูโขงวัดไหล่หินหลวงแก้วช้างยืน นอกจากนั้นยังมีบันทึกอีกว่าเมื่อ พ.ศ. 2404 ครูบาปินตา วัดหลวงกลางเวียง (วัดบุญวาทย์-

ซุ้มประตูโขงวัดพระธาตุ
เสด็จก่อนจะถูกรื้อถอน
ในช่วงประมาณ พ.ศ. 2475
ที่มา : วัดป่าดัวะ อ.เมือง
จังหวัดลำปาง “ซุ้มประตู
วัดจองคำ,” สำนักหอ
จดหมายเหตุแห่งชาติ.

บน : ชุ่มประตูโขงหน้า
วิหาร วัดโหล่หินหลวงแก้ว
ช้างยืน
ซ้าย : ชุ่มประตูโขงหน้า
วิหาร วัดป่าต้นหลวง
ขวา : ชุ่มประตูโขงหน้า
วิหาร วัดล้อมแรด

วิหาร) และครุบาจินาปกเสาซ่อมประตูโขงวัดพระธาตุเสด็จ ซึ่งหมายความว่า ชุ่มประตูโขงได้มีมาก่อนหน้านี้แล้วและได้ชำรุดเสียหายตามกาลเวลาจนมี ครุบาทั้งสองมาเป็นประธานในการบูรณะซ่อมแซมอีกครั้ง อีกทั้งสามารถ สันนิษฐานต่อไปได้อีกว่าชุ่มประตูโขงวัดพระธาตุเสด็จนี้น่าจะเป็นต้นแบบ ให้กับชุ่มประตูโขงวัดโหล่หินหลวงในเวลาต่อมาด้วย เนื่องจากมีรูปแบบและ การตกแต่งด้วยงานเซรามิคประดับที่คล้ายคลึงกัน รวมถึงครุบาพระมหาปา เกสระปัญโญเคยบวชเรียนที่วัดพระธาตุเสด็จมาก่อน จึงเป็นเหตุให้เชื่อได้ว่า รูปแบบการสร้างประตูโขงนี้น่าจะส่งอิทธิพลถึงกันไม่มากนัก

จะสังเกตเห็นว่าความสัมพันธ์ของพระมหาปาและศิษย์สำนักครู เดียวกันนั้นเป็นหนึ่งในมูลเหตุให้เกิดการเปลี่ยนถ่ายช่างฝีมือและการหยิบยืม แบบแผนในการสร้างงานศิลปกรรมในยุคนี้มาก จากกรณี 5 วัดดังกล่าวนี้ทำให้มีการสร้างชุ่มประตูโขงในรูปแบบและคติการสร้างที่คล้ายๆกัน โดยอาจจะ เป็นการใช้ช่างฝีมือร่วมกันหรือรับอิทธิพลของรูปแบบร่วมกัน

รูปแบบการประดับตกแต่งชุ่มประตูโขงในยุคนี้นอกจากจะมีการ ประดับลวดลายปูนปั้นซึ่งเป็นลักษณะงานช่างที่สืบทอดกันมาในช่วงระยะเวลา หนึ่งแล้ว ในยุคนี้ยังเพิ่มเทคนิคการประดับกระจกเงินผสมกับลายปูนปั้นเป็น จำนวนมาก ซึ่งถือได้ว่าช่วงระยะเวลาดังกล่าวกระจกเงินเริ่มเข้ามามีบทบาท และเป็นที่ต้องการจนเป็นที่นิยมของผู้ศรัทธาที่จะสรรหาวัสดุสะท้อนแสงและ เล่นกับแสงมาประดับอาคารศาสนสถานภายในวัด รวมไปถึงงานศิลปกรรม สำคัญอื่นๆ ทางพุทธศาสนาด้วย

การเข้ามาของกระจกเงินนี้ยังไม่เป็นที่แน่ชัดว่ามีที่มาจากแหล่ง ผลิตใด บางข้อมูลก็ว่ามาจากประเทศพม่า จนเป็นที่มาของชื่อ “แก้วอังวะ” แต่ครั้งศึกษาเอกสารและสำรวจวัดในประเทศพม่าแล้วแก้วกระจกชนิดนี้แทบ จะไม่ปรากฏในการนำมาประดับศาสนสถานของชาวพม่าเลย บ้างก็ว่ามาจาก ประเทศอังกฤษโดยผ่านมาทางประเทศอินเดียและประเทศพม่าก่อนเข้ามาสู่ ดินแดนล้านนา ซึ่งในกรณีนี้ยังไม่เป็นที่แน่ชัดว่าที่ประเทศอินเดียนั้นมีการผลิต แก้วกระจกแบบนี้หรือไม่ บางข้อมูลก็ว่ามาจากประเทศจีนเพราะถือเป็น

เครื่องเคลือบเซรามิก
ประดับซุ้มประตูโขง ของวัด
ไหล่หินหลวงแก้วช้างยืน

ประเทศที่มีวิวัฒนาการเจริญก้าวหน้ากว่าชาติใดในภูมิภาคในช่วงระยะเวลานั้น และกระจกก็เป็นสิ่งที่คนจีนนิยมใช้และผลิตกันมาตั้งแต่ยุคสำริด จึงไม่ใช่เรื่องแปลกที่จีนจะผลิตแก้วจีนได้ ซึ่งภายหลังอาจเลิกผลิตไปเนื่องจากปัญหาการเมืองในประเทศ

อย่างไรก็ตามยังคงปรากฏการนำแก้วจีนมาใช้ประดับตกแต่งอาคารศาสนสถานในล้านนา รวมถึงเครื่องใช้ในพิธีกรรมและงานพุทธศิลป์ต่างๆ มาโดยตลอด กระทั่งถึงช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 25 การนำแก้วจีนมาใช้ในการประดับตกแต่งจึงหายไปจากล้านนาจนถึงทุกวันนี้

นอกจากนี้การประดับตกแต่งซุ้มประตูโขงในยุคนี้ยังมีการใช้เครื่องปั้นดินเผาผสมผสานกับการปั้นปูนประดับด้วย กล่าวคือ การปั้นปูนประดับลวดลายนั้นต้องอาศัยการโคลนด้วยดินเผาก่อนปั้นประดับรายละเอียดด้วยปูนตำสูตรโบราณเป็นลวดลายพรรณพฤกษาทับอีกครั้ง ซึ่งถือเป็นเทคนิคใหม่ที่เกิดขึ้นในยุคนี้ อีกหนึ่งเทคนิคที่มีความสำคัญและพิเศษคือ การประดับซุ้มประตูโขงด้วยงานเซรามิกประดับแบบศิลปะสุโขทัย เทคนิคดังกล่าวปรากฏเพียงสองตัวแบบเท่านั้น คือ ซุ้มประตูโขงวัดพระธาตุเสด็จ (พ.ศ. 2187) ซึ่งปัจจุบันได้ถูกรื้อถอนไปหมดแล้ว แต่ยังคงปรากฏหลักฐานภาพถ่ายเก่าที่ยังพอให้เห็นถึงรูปแบบ รวมไปถึงหลักฐานเศษชิ้นส่วนเซรามิกประดับที่เก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑ์ที่เราได้ศึกษา และอีก 1 ตัวแบบคือ ซุ้มประตูโขงวัดไหล่หินหลวงแก้วช้างยืน ซึ่งสันนิษฐานว่าน่าจะสร้างขึ้นในคราวเดียวกันกับที่สร้างวิหารโถง คือ พ.ศ. 2226¹⁹ เทคนิคดังกล่าวถือเป็นวิวัฒนาการเชิงช่างเทคนิคที่สามารถทำเครื่องปั้นดินเผาเป็นรูปแบบลวดลายประดับเครื่องบนแล้วนำไปเผาเคลือบเซรามิก ซึ่งถือว่าเป็นซุ้มประตูโขงสองหลังในล้านนาที่ปรากฏหลักฐานเทคนิคดังกล่าวในการประดับตกแต่ง

ซ้ายและขวา : เครื่อง
เคลือบเซรามิกประดับซุ้ม
ประตูโขงของวัดพระธาตุ
เสด็จที่ถูกรื้อถอนแล้วเก็บไว้
ในพิพิธภัณฑ์

ช่วงที่ 3 ยุคประเทศราชของสยาม

เรียกอีกชื่อว่ายุคฟื้นฟูบ้านแปงเมือง (พ.ศ. 2300-2400) หลังจากที่พระเจ้ากาวิละและสายสกุลเจ้าเจ็ดตนได้ร่วมกันกับสยามขับไล่พม่าออกจากล้านนา แล้วก็ได้ฟื้นฟูบ้านเมืองและพัฒนาให้เจริญก้าวหน้า โดยมีความพยายามจะรื้อฟื้นศาสนาและศิลปกรรมยุคทองขึ้นมาใหม่ แต่เนื่องด้วยขาดปัจจัยหลายประการโดยเฉพาะด้านกำลังคนและช่างฝีมือ จึงได้เน้นการบูรณะศาสนาที่ศูนย์กลางอาณาจักรก่อน ซึ่งในช่วงเวลานั้นคือเมืองเชียงใหม่ ทำให้เกิดการเกณฑ์ช่างฝีมือไปยังเมืองเชียงใหม่จนช่างฝีมือในเมืองอื่นๆ ลดน้อยลง เช่น นครลำปาง เป็นต้น งานศิลปกรรมที่เกิดขึ้นในช่วงเวลานี้จึงมีลักษณะเป็นงานช่างพื้นบ้าน อย่างไรก็ตาม igitte ตัวแบบขุ่มประตู่โขงในช่วงเวลานี้ได้ถูกรื้อถอนออกไปหมดจนไม่เหลือหลักฐานพอให้สันนิษฐานรูปแบบขุ่มประตู่โขงในช่วงระยะเวลานี้ได้

ช่วงที่ 4 ยุคอิทธิพลรัตนโกสินทร์

(พ.ศ. 2400-2450) เป็นช่วงที่ล้านนาได้รับอิทธิพลสยามในการสร้างงานศิลปกรรม ทั้งในด้านวัสดุ รูปแบบ ขนาด และตำแหน่งที่ตั้ง ซึ่งจะมีรูปแบบแตกต่างไปจากขุ่มประตู่โขงในยุคก่อนๆ อย่างเห็นได้ชัด โดยเฉพาะในส่วนของยอดปราสาทที่ค่อนข้างขาดๆ เกินๆ ไม่ลงตัวมากเท่าใดเมื่อเทียบกับช่วงเวลาก่อนหน้านี้ ด้วยเหตุผลที่ว่าขาดแคลนช่างฝีมือจึงทำให้รูปแบบขุ่มประตู่โขงในช่วงนี้มีลักษณะเป็นงานช่างพื้นบ้าน โดยมีแบบศึกษาอยู่จำนวน 11 หลัง แบ่งเป็นศิลปะสกุลช่างครุบาโนชัยธรรมจินตามณี²⁰ 3 ตัวแบบ ได้แก่ ขุ่มประตู่โขงวัดปงสนุกเหนือ, โขงพระเจ้าวัดพระธาตุตอดน้อย และโขงพระเจ้าวัดป่าต้นกุ่มเมือง และแบบทั่วไปที่พบในช่วงเวลาดังกล่าวอีก 6 หลัง ได้แก่ ขุ่มประตู่โขงวัดจู้ดหลวง อำเภอเกาะคา, ขุ่มประตู่โขงวัดนางแล อำเภอห้างฉัตร (2 หลัง) และขุ่มประตู่โขงวัดศรีหมวดเกล้า ขุ่มประตู่โขงวัดบุญวาทย์-วิหาร ขุ่มประตู่โขงเข้าพระธาตุ วัดพระแก้วดอนเต้าสุชาดาราม อำเภอเมือง นอกจากนี้ยังพบขุ่มประตู่โขงติดหน้าวิหาร 2 หลัง ได้แก่ ขุ่มประตู่หน้าวิหารพระพุทธรูป วัดพระธาตุลำปางหลวง และขุ่มประตู่โขงหน้าวิหารวัดท่าผา อำเภอเกาะคา

ขุ่มประตู่โขงและโขงพระเจ้าในช่วงนี้มีหลักฐานหลงเหลืออยู่หลายแห่ง มีการพัฒนาการของรูปแบบเรื่อยมาซึ่งมีความแตกต่างไปจากต้นแบบในยุคก่อนหน้านี้ นั่นคือลักษณะของส่วนยอด การยกเก็จของฐาน และตัวเรือนธาตุ รวมไปถึงลวดลายประดับที่สร้างขึ้นตามความนิยมของแต่ละยุคสมัย โดยขุ่มประตู่โขงและโขงพระเจ้าที่จะนำมาอธิบายและยกตัวอย่างในช่วงนี้ คือ “โขง” ในสกุลช่างครุบาโน อดีตเจ้าคณะจังหวัดรูปแรกของลำปาง ซึ่งเป็นงานในช่วงพุทธศตวรรษที่ 24 ประกอบด้วย ขุ่มประตู่โขงวัดปงสนุกเหนือ

ชุ่มประตู่โขงวัดปงสนุกเหนือ

(ม่อนดอย) โขงพระเจ้าวัดดอยน้อย และโขงพระเจ้าวัดป่าต้นกุ่มเมือง ซึ่งมีบันทึกว่าเป็นรูปแบบที่ครูบาโนเป็นผู้ควบคุมการก่อสร้างในช่วงเวลานั้น ชุ่มประตู่โขงวัดปงสนุกเหนือ(วัดบน) ตามบันทึกครูบาอาโนชัย ได้กล่าวว่า

จุลศักราช 1249 (พ.ศ. 2430) ข้าฯ (ธูอาโนชัย) ได้บูรณ-ปฏิสังขรณ์ครั้งใหญ่วัดปงสนุกเหนือ คือได้สร้างฉัตร 4 ใบ และซ่อมพระธาตุเจ้า สร้างวิหารหลังมียอด (วิหารพระเจ้าพันองค์) และวิหารหลังลุ่ม ตลอดจนถึงกุฏิ ฆ้องกลองระฆัง ได้ก่อชุมประตู่โขง สร้างพญานาคขึ้นบันไดทั้ง 3 ด้าน²¹

จากบันทึกทำให้รู้ว่าชุมประตู่โขงวัดปงสนุกหลังนี้สร้างขึ้นโดยครูบาโนใน พ.ศ. 2430 พร้อมกับศาสนสถานอีกหลายหลัง ซึ่งในการสร้างชุมประตู่นี้สันนิษฐานว่าครูบาโนคงเป็นผู้ออกแบบและควบคุมการก่อสร้าง โดยใช้ช่างของท่านในการก่อสร้างชุมประตู่ ซึ่งรูปแบบดังกล่าวมีลักษณะที่แตกต่างออกไปจากรูปทรงเดิมแต่ยังคงไว้ซึ่งแบบแผนชุมประตู่โขงตามศิลปะล้านนา

นอกจากชุมประตู่โขงวัดปงสนุกเหนือแล้วครูบาโนยังฝากฝีมือการสร้างโขงพระเจ้าไว้ที่อื่นอีกด้วย คือโขงพระเจ้าวัดป่าต้นกุ่มเมือง และโขงพระเจ้าวัดดอยน้อย บ้านสันทราย อำเภอห้างฉัตร จังหวัดลำปาง ซึ่งมีรูปแบบและลักษณะคล้ายกับชุมประตู่โขงวัดปงสนุกเหนืออันเป็นเอกลักษณ์ของสกุลช่างสายครูบาโน จากหลักฐานทางศิลปกรรมหลายๆ อย่างที่พบภายในวัดดอยน้อย เช่น พระประธานในโขงพระเจ้าที่เป็นแบบสกุลช่างครูบาโน เป็นต้น ทำให้มั่นใจว่าครูบาโนได้มาสร้างและควบคุมช่างในการก่อสร้างโขงพระเจ้าในวิหารทั้งสอง

ซ้าย : โขงพระเจ้าวัดพระธาตุดอยน้อย

ขวา : โขงพระเจ้าในวิหารวัดป่าต้นกุ่มเมือง

องค์ประกอบของซุ้มโขงประตูโขงสกุลช่างครุบาโนประกอบด้วยฐานปัทม์สี่เหลี่ยมย่อมุมรองรับตัวเรือนธาตุที่ประกอบเป็นรูปแบบของเสาขอมย่อมุมตามส่วนของฐาน มีการเจาะช่องทะลุเป็นทางเข้าออก หรือช่องสำหรับประดิษฐานพระพุทธรูปในช่วงฐานและตัวเรือนธาตุ ซุ้มด้านหน้าเป็นซุ้มวงโค้ง มีการปั้นปูนตัวกิริยีนบนหัวเสาขอม ต่อขึ้นไปเป็นส่วนยอดที่ทำชั้นหลังคาเป็นบัวถลาประดับด้วยสันโกกนาค ช่วงกลางของแต่ละด้านประดับซุ้มป้องปิวหางวัน และต่อด้วยชั้นแท่นบัวย่อเก็จที่มีขนาดลดหลั่นกันขึ้นไป 3 ชั้น แต่ละชั้นประดับด้วยซุ้มป้องปิวและกาบบัวที่ทำจากงานปูนปั้นลายพันธุ์พฤกษาประดับกระจกจีน ต่อด้วยส่วนยอดบัวปลีที่มีปลายแหลม

ส่วนลักษณะของโขงพระเจ้าสกุลช่างครุบาโนนั้นไม่ได้มีความแตกต่างไปจากซุ้มประตูโขงวัดปงสนุกมากนัก เพียงแต่โขงพระเจ้าจะมีรูปทรงที่ล่งตัวกว่า ซึ่งอาจเป็นเพราะขนาดของฐานและตัวเรือนธาตุที่ไม่กว้างและใหญ่จนเกินไปทำให้รูปทรงของโขงพระเจ้าดังกล่าวมีความงามมากขึ้น ซึ่งหากพิจารณาตามระยะเวลาการก่อสร้างแล้ว การสร้างโขงพระเจ้าที่มีความงามที่สมบูรณ์ได้นั้นอาจเป็นเพราะท่านมีประสบการณ์จากการสร้างซุ้มประตูโขงที่วัดปงสนุกเหนือมาก่อนบ้างแล้ว จึงทำให้สามารถกะขนาดและปรับเปลี่ยนรูปแบบใหม่ให้มีความสมบูรณ์และลงตัวมากขึ้น

นอกจากในช่วงระยะเวลานี้จะมีรูปแบบโขงในสกุลช่างครุบาโนเกิดขึ้นแล้วยังพบว่ามีซุ้มประตูโขงแบบอื่นๆ อีก 6 หลัง ได้แก่ ซุ้มประตูโขงวัดจู้ดหลวง อำเภอเกาะคา, ซุ้มประตูโขงวัดนางแล อำเภอห้างฉัตร (2 หลัง), ซุ้มประตูโขงวัดศรีหมวดเกล้า ซุ้มประตูโขงวัดบุญวาทย์วิหาร และซุ้มประตูโขงเข้าพระธาตุวัดพระแก้วดอนเต้าสุชาดาราม อำเภอเมือง

สำหรับซุ้มประตูโขงวัดจู้ดหลวงนั้นมีรูปแบบและลวดลายปูนปั้นคล้ายคลึงกับซุ้มประตูโขงวัดพระธาตุลำปางหลวง เพียงแต่มีขนาดเล็กและรายละเอียดน้อยกว่า (วัดจู้ดหลวงนี้อยู่ห่างจากวัดพระธาตุลำปางหลวงไป

ซ้ายและขวา : ซุ้มประตู
โขงวัดจู้ดหลวง อ.เกาะคา

บน ซ้าย ขวา : ชุมประตู่
ของวัดนางแล อ.ห้างฉัตร
จ.ลำปาง

ทางทิศเหนือประมาณ 10 กิโลเมตร) จารึกบนชุมประตู่ของระบุว่า “สร้าง จ.ศ. 112” (ตรงกับ พ.ศ. 2436) แสดงให้เห็นว่าคติแนวความคิดการสร้างชุมประตู่ โขงไฉ่น้ำวิหารยังคงได้รับความนิยมและสืบทอดต่อมาจนถึงช่วงเวลานี้ อย่างไรก็ตามปัจจุบันชุมประตู่ของวัดจู้ดหลวงได้รับการบูรณปฏิสังขรณ์ใหม่ซึ่ง มีผลทำให้ลวดลายปูนปั้นบนชุมประตู่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม

ส่วนวัดนางแลนั้นอยู่ห่างจากวัดจู้ดหลวงประมาณ 5 กิโลเมตร ชุมประตู่ของมีโครงสร้างและสัดส่วนที่เป็นเอกลักษณ์แต่ไม่เน้นการประดับ ลวดลายปูนปั้นเท่าใดนัก

ตัวแบบอีก 1 หลัง คือ ชุมประตู่ของวัดศรีหมวดเกล้า จากการเก็บ ข้อมูลพบว่าชุมประตู่ของดังกล่าวสร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2448 ซึ่งจากช่วงระยะเวลาในการสร้างและลักษณะงานศิลปกรรมทำให้ทราบว่า องค์ความรู้ เทคนิค และวิธีการในการสร้างงานในลักษณะประเพณีนิยมนั้นยังคงได้รับการสืบทอด ต่อกันมาจนถึงช่วงระยะเวลานี้ ทั้งการใช้เครื่องปั้นดินเผาในการโคลนลาย ก่อนจะมีการปั้นปูนประดับ รูปทรงและสัดส่วนที่เป็นแบบดั้งเดิม และการใช้ กระจกจีนในการประดับตกแต่งผสมลวดลายปูนปั้น อันเป็นลักษณะงานที่มีความนิยมในยุคพม่าปกครองล้านนา ระหว่าง พ.ศ. 2101-2300 นับเป็นชุม ประตู่ของอีกหนึ่งหลังที่ยังคงรักษาลักษณะรูปแบบชุมประตู่ของสกุลช่างลำปาง ไว้ได้อย่างสมบูรณ์

ส่วนชุมประตู่ของวัดบุญวาทย์วิหาร และชุมประตู่ของเจ้าพระธาตุ วัดพระแก้วดอนเต้าสุชาดาราม อำเภอเมืองนั้นเป็นชุมประตู่ของที่ได้รับอิทธิพล ศิลปกรรมรัตนโกสินทร์เข้ามาผสมผสานอย่างเห็นได้ชัด คือ มีลักษณะที่

ผิดเพี้ยนออกไปจากโครงสร้างซุ้มประตูโขงแบบโบราณ ตั้งแต่ลักษณะของฐานตลอดจนโครงสร้างเสาที่มีลักษณะเป็นเสาย่อมุมประดับบัวกลึง (ในขณะที่แบบโบราณมักจะเป็นเสาขอม) ส่วนตัวยอดซุ้มเป็นมณฑปย่อมุมซ้อนชั้นขึ้นไปจนถึงปลายต่อด้วยปลียอดยาว ซึ่งถือได้ว่ารับเอารูปแบบงานศิลปกรรมรัตนโกสินทร์เข้ามาสร้างงานอย่างชัดเจน กอปรกับช่วงยุคสมัยนั้นเป็นยุคที่เจ้าหลวงต้องแสดงตนในฐานะผู้มีสนิยมและฝึกฝนทางชาติสยามเพื่อให้ได้รับการยอมรับในระดับชนชั้นปกครอง การสร้างงานในบริบทพุทธศาสนาจึงจำเป็นอย่างยิ่งในการจะเลือกใช้วัฒนธรรมส่วนกลางเข้ามาปรังแต่ง ดังนั้นซุ้มประตูโขงแบบกรอบหน้านางยอดปราสาทซ้อนชั้นแบบล้านนาจึงกลายเป็นซุ้มโขงหน้าจั่วใบระกาทางหงส์ยอดมณฑปปราสาท ซึ่งนับเป็นอีกหนึ่งขั้นของพัฒนาการของรูปแบบสกุลช่างลำปาง

ซ้าย : ซุ้มประตูโขงวัดศรีหมวดเกล้า
ขวา : ซุ้มประตูโขงเข้าพระธาตุวัดพระแก้วดอนเต้าสุชาดาราม

แหล่งมรดกทางสถาปัตยกรรมซุ้มประตูโขง โขงพระเจ้า จังหวัดลำปาง

จากการวิจัยพบว่า มีซุ้มประตูโขงที่มีอายุระหว่างพุทธศตวรรษที่ 22-25 จำนวน 26 ตัวแบบ จากจำนวน 17 วัด ซึ่งได้เสนอไว้ในรายงานวิจัย "การศึกษารูปแบบและแนวคิด ซุ้มประตูโขงและโขงพระเจ้า สกุลช่างลำปาง ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 22-25" ดังตารางต่อไปนี้

ชุมนุมประตูล่อง สกลช่างลำปาง

ชื่อวัด	ที่ตั้ง	โขง หลัง ที่	ช่วงอายุ พุทธศตวรรษที่				องค์ประกอบภายในผังบริเวณ				รวม จำนวน แหล่ง มรดก	หมายเหตุ
			22	23	24	25	ซุ้ม ประตู โขง	ซุ้ม ประตู โขง พระ ธาตุ	ซุ้ม ประตู หน้า อาคาร	โขง พระเจ้า		
วัดพระธาตุ ลำปางหลวง	อ.เกาะคา	1 2 3 4	X X	 X 	 X	X 	 X 	 X	4			
วัดโหล่หินหลวง แก้วช้างยืน	อ.เกาะคา			X		X				1		
วัดจู้ดหลวง	อ.เกาะคา				X	X				1		
วัดท่าผา	อ.เกาะคา				X			X		1		
วัดนางแล	อ.ห้างฉัตร	1 2			X X	X X				2		
วัดปงยางคก	อ.ห้างฉัตร			X					X	1		
วัดพระธาตุ คดย่น้อย	อ.ห้างฉัตร				X				X	1		
วัดพระธาตุเสด็จ	อ.เมือง	1 2		X X		X X	X X			2	ภาพ ถ่าย	
วัดพระแก้วดอน เต้าสุชาดาราม	อ.เมือง	1 2 3			X X X	X X		X X		3	ภาพ ถ่าย	
วัดกาแก้ว	อ.เมือง		X			X				1		
วัดปงสนุกเหนือ	อ.เมือง				X	X				1		
วัดบุญวาทย์วิหาร	อ.เมือง				X	X				1		
วัดศรีหมวดเกล้า	อ.เมือง				X	X				1		
วัดป่าตันกุ่มเมือง	อ.เมือง				X				X	1		
วัดป่าตันหลวง	อ.แม่ทะ			X		X				1		
วัดเวียงเถิน	อ.เถิน	1 2 3		X X		X X	X X		X	3		
วัดล้อมแรด	อ.เถิน			X		X				1		
รวม			3	8	1	14				26		
รวมจำนวนแหล่งมรดกทางวัฒนธรรม 17 แหล่ง										จำนวน 26 ตัวแบบ		

บทสรุป

จากการวิจัยเรื่อง “การศึกษารูปแบบและแนวคิดขุมประตู่โขงและโขงพระเจ้า สกลข้างลำปาง ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 21–25” ซึ่งได้เก็บข้อมูลรูปแบบและแนวคิดในการสร้างขุมประตู่โขงและโขงพระเจ้าในเขตพื้นที่จังหวัดลำปาง รวมทั้งสิ้น 17 แหล่งมรดกทางวัฒนธรรมพบว่า สามารถจำแนกประเภท อายุสมัย รูปแบบและลักษณะของขุมประตู่โขงและโขงพระเจ้าอันเป็นเอกลักษณ์ของ สกลข้างลำปางได้ 26 ตัวแบบ โดยข้อมูลดังกล่าวสามารถนำมาวิเคราะห์ ศึกษาการเปลี่ยนแปลงทั้งด้านคติความเชื่อ เทคนิคการตกแต่ง รวมถึง ลักษณะของขุมประตู่โขงที่เปลี่ยนไปในแต่ละยุคสมัย และสามารถนำไปใช้เป็น ข้อมูลในการสร้างและอนุรักษ์ รวมถึงผลักดันขุมประตู่โขงและโขงพระเจ้าให้เป็นมรดกทางวัฒนธรรมท้องถิ่นได้ในอนาคต

อย่างไรก็ตามแม้ว่าผลจากการวิจัยจะพบว่าในแต่ละยุคสมัยจะ ปรากฏสกลข้างต่างๆ ในพื้นที่ร่วมกับช่างพื้นบ้านก็ตาม แต่ประเด็นที่น่าสนใจ คือกระบวนการวิธีการถ่ายทอดองค์ความรู้ส่วนใหญ่ได้รับอิทธิพลและ สัญลักษณ์เชิงอำนาจจากพระสงฆ์ ผู้ซึ่งมีส่วนสำคัญต่อการเกิดรูปแบบสกลข้าง ยุคต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นสายครูบามหาป่าเกสรปัญญาวัตโหล่หินหลวงแก้วข้างยืน ที่เป็นที่มาของการเกิดขุมประตู่โขงวัดโหล่หิน วัดพระธาตุเสด็จ วัดเวียงเงิน วัดล้อมแรด และวัดป่าต้นหลวงในช่วงพุทธศตวรรษที่ 22-23 สกลข้างครูบา- อาโนชัยที่สร้างขุมประตู่โขงวัดปงสนุกเหนือ กุ้พระเจ้าวัดพระธาตุตอดน้อย กุ้พระเจ้าวัดป่าต้นกุ่มเมือง ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 24 และสกลข้างครูบาวัด ท่าผา อำเภอเกาะคา ที่ได้ฝากฝีมือลงงานปั้นลายปูนประดับขุมประตู่โขง ไว้หน้าวิหารพระพุทธ วัดพระธาตุลำปางหลวง และวิหารวัดท่าผา จะเห็นได้ว่า พระสงฆ์เป็นกลไกสำคัญในการก่อกำเนิดและสืบสานงานช่างแทบทั้งสิ้น

สำหรับการดำเนินการขั้นต่อไปคือการดูแลรักษาแหล่งมรดกทาง ศิลปสถาปัตยกรรมขุมประตู่โขง ซึ่งหน่วยงานที่มีส่วนเกี่ยวข้องหรือแม้กระทั่ง ชุมชนเองควรเร่งผลักดันให้เกิดการศึกษาองค์ความรู้ภายในชุมชน จัดทำ แผนการบริหารจัดการและการอนุรักษ์แหล่งศิลปกรรมชุมชนเพื่อให้คงสภาพ ที่ดีและไม่มีการรบกวนทำลายเหมือนบางชุมชนในอดีตที่ผ่านมา นอกจากนี้ หน่วยงานที่มีส่วนเกี่ยวข้องควรเข้าไปให้ความรู้ความเข้าใจในการอนุรักษ์งาน ศิลปกรรมดังกล่าว ชี้ให้ชุมชนเห็นคุณค่าและความสำคัญเพื่อเป็นการปลูก จิตสำนึกรักและหวงแหนมรดกทางวัฒนธรรมของชุมชนตน ซึ่งในอนาคต ชุมชนอาจจะเสนอขอขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถานและเป็นแหล่งมรดกทาง วัฒนธรรม โดยชุมชนสามารถนำองค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัยเป็นฐานข้อมูล เพื่อการบริหารจัดการต่อไป

เชิงอรรถ

- ¹ บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัย “การศึกษา รูปแบบและแนวคิด ชุมประตู่โขงและโขงพระเจ้า สกล ข้างลำปาง ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 21 – 25” สนับสนุน ทุนวิจัยโดยวิทยาลัยอินเตอร์เทคลำปาง ประจำปี 2556
- ² จากการสำรวจ ชุมประตู่โขงและโขงพระเจ้าในเขต จังหวัดลำปางในเบื้องต้น ส่วนหนึ่งของงานวิจัยเรื่อง “การศึกษารูปแบบและแนวคิด ชุมประตู่โขงและโขง พระเจ้า สกลข้างลำปาง ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 22–25” ที่กำลังดำเนินการอยู่ โดย ฐาปกรณ์ เครือระยา สนับสนุน ทุนวิจัยโดยวิทยาลัยอินเตอร์เทคลำปาง ประจำปี 2556
- ³ อุมพร เสริฐพรรณิก, “การศึกษาประตู่โขงแบบล้านนา ในจังหวัดลำปาง” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2545), 37.
- ⁴ วรลัญจก์ บุญยสุรัตน์, *การศึกษารูปแบบบริหารทรง ปราสาทในเขตภาคเหนือ* (เชียงใหม่ : คณะจิตรศิลป์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2542), 272.
- ⁵ สำนักศิลปกรรม ราชบัณฑิตยสถาน, *วิหารจามเทวีวัด ปงยางคก* (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2530), 57.
- ⁶ พรหมเพ็ญ เครือไทย และคนอื่นๆ, *ประชุมจารึกล้านนา เล่มที่ 7 จารึกในจังหวัดลำปาง* (กรุงเทพฯ : ม.ป.ท., ม.ป.ป.), 45.
- ⁷ สัมภาษณ์ วิถี พานิชพันธุ์, ผู้อำนวยการสถาบันศึกษา และสืบสานศิลปวัฒนธรรมสถาปัตยกรรมล้านนา (โต) มหาวิทยาลัยนเรศวร จังหวัดพะเยา, 7 มิถุนายน 2548.
- ⁸ ครูเมืองละกอน คือคำเรียกครูบาอาโนชัยธรรมจินตามณี อดีตเจ้าคณะจังหวัดลำปางรูปแรก ผู้ที่สร้างงานศิลปกรรม ไว้กับพระพุทธศาสนามากมายในช่วงเวลา พ.ศ. 2430- 2470 จนได้รับคำขานนามจากพระสงฆ์ และเจ้าผู้ครอง นครว่า ครูเมืองละกอน
- ⁹ อุมพร เสริฐพรรณิก, “การศึกษาประตู่โขงแบบล้านนา ในจังหวัดลำปาง” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2545), 45.
- ¹⁰ กรมศิลปากร, *แหล่งประติมากรรมภาคเหนือ* (กรุงเทพฯ : ประชากรพิมพ์, 2537), 189.
- ¹¹ กรมวิชาการ, *ลำปาง นครเขลางค์แห่งลุ่มน้ำวัง* (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2541), 49.
- ¹² พระยาประชาภิจักรจักร, *พงศาวดารโยนก*, พิมพ์ครั้งที่ 6 (กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา, 2515), 375.

- ¹³ พรหมเพ็ญ เครือไทย และคนอื่นๆ, *ประชุมจารึก ล้านนา เล่มที่ 7 จารึกในจังหวัดลำปาง* (กรุงเทพฯ : ม.ป.ท., ม.ป.ป.), 41-43.
- ¹⁴ ศักดิ์ รัตนชัย, *จดหมายเหตุลำปาง* (ลำปาง : ม.ป.ท., ม.ป.ป.), 46.
- ¹⁵ สามารถ สิริเวชพันธุ์, *วิหารโถง ชุมโขง สกลข้างลำปาง* (เชียงใหม่ : สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2527), 75.
- ¹⁶ ศักดิ์ รัตนชัย, *ประวัติวัดป่าต้นกุ่มเมือง ฉบับสมาคม เพื่อการรักษาสมบัติวัฒนธรรมลำปาง*, (ลำปาง : ม.ป.ป., 2539. พิมพ์เผยแพร่ในงานฉลองผ้าป่าลูกเถลิง ตี๋วิชัย), 3.
- ¹⁷ เรื่องเดียวกัน, 4.
- ¹⁸ “พงศาวดารเมืองเถิน ฉบับแปล ในประวัติวัดดอยป่า ตาล,” ม.ป.ป. (อัตสำเนา), 10.
- ¹⁹ สามารถ สิริเวชพันธุ์, *วิหารโถง ชุมโขง สกลข้างลำปาง* (เชียงใหม่ : สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2527), 49.
- ²⁰ ครูบาอาโนชัยธรรมจินตามณี อดีตเจ้าคณะจังหวัด ลำปาง และอดีตเจ้าอาวาสวัดปงสนุกเหนือ ในช่วง พ.ศ. 2389-2454 ท่านได้รับการยกย่องให้เป็นพหูสูตรใน ศาสตร์ต่างๆ อันได้แก่ การปกครองและเผยแพร่ งาน ศิลปสถาปัตยกรรม จิตรกรรม อักษรศาสตร์ ดาราศาสตร์ โหราศาสตร์ ไสยศาสตร์ วรรณกรรม จนได้รับการขนาน นามว่า ครูเมืองละกอน และเรียกสั้นๆ ว่า “ครูบาโน”
- ²¹ พระครูพุทธธิธรรมโสภิต, *ประวัติวัดปงสนุกเหนือและ ประวัติบันทึกรูปครูบาอาโนชัยธรรมจินตามณี* (ลำปาง : สหกิจการพิมพ์, 2539), 17.

บรรณานุกรม

- กรมวิชาการ. *ลำปาง นครเขลางค์แห่งลุ่มน้ำวัง*. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2541.
- กรมศิลปากร. *แหล่งประติมากรรมภาคเหนือ*. กรุงเทพฯ : ประชากรพิมพ์, 2537.
- กัญญารัตน์ เวชชาศาสตร์. *การศึกษาเรื่องหงส์จาก ศิลปกรรมในประเทศไทย*. สถาบันวิจัยและ พัฒนา มหาวิทยาลัยศิลปากร. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ปจำกัด, 2534.
- การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย. *ลำปาง : เที่ยวเมืองไทย ภาคเหนือ*. กรุงเทพฯ : ว.ชาญกิจ, 2524.

ทรงพันธ์ วรรณมาศ. *พจนานุกรมภาพศิลปวัฒนธรรม
ล้านนาและหัวเมืองฝ่ายเหนือ*. กรุงเทพฯ :
โอเดียนสโตร์, 2536.

ทศพร กนกวนิชกุล. *วัดพระบาทหัวเสือ : มณฑปและ
ลายคำ ความสืบเนื่องทางศิลปกรรมจากยุค
ทองของล้านนา*. เชียงใหม่ : ธาราทอง, 2552.

ธีรศักดิ์ วงศ์คำแน่น. *สถาปัตยกรรมสำคัญเมืองลำปางกับ
การอนุรักษ์*. ลำปาง : หน่วยอนุรักษ์
สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมท้องถิ่นศูนย์วัฒนธรรม
จังหวัดลำปาง วิทยาลัยครูจังหวัดลำปาง,
2532.

_____. *สภาพสิ่งแวดล้อมแหล่งศิลปกรรมในจังหวัด
ลำปาง*. ลำปาง : หน่วยอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม
ศิลปกรรมท้องถิ่นศูนย์วัฒนธรรมจังหวัด
ลำปาง วิทยาลัยครูจังหวัดลำปาง, 2532.

“พงศาวดารเมืองเถิน ฉบับแปล ในประวัติวัดดอย
ป่าตาล.” ม.ป.ป. (อัสสัมชัญ)

พรรณเพ็ญ เครือไทย และคนอื่นๆ. *ประชุมจารึกล้านนา
เล่มที่ 7 จารึกในจังหวัดลำปาง*. กรุงเทพฯ :
ม.ป.ท., ม.ป.ป.

พระครูพุทธจริตรมโสภิต. *ประวัติวัดปงสนุกเหนือและ
ประวัติบันฑิตครูบาอาโนชัยธรรมจินดา*.
ลำปาง : สหกิจการพิมพ์, 2539.

พระยาประชาภิจักรจักร. *พงศาวดารโยนก*. พิมพ์ครั้งที่ 6.
กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา, 2515.

พุทธศาสนสถาน, กอง, กรมการศาสนา กระทรวง
ศึกษาธิการ. *ประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร
เล่ม 8 และ เล่ม 9*. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์
การศาสนา, 2532.

มณี พยอมยงค์. *พจนานุกรมภาษาถิ่นล้านนาไทย*.
ลำปาง : ศูนย์การศึกษานอกโรงเรียน
ภาคเหนือ, 2524.

_____. *วัฒนธรรมล้านนาไทย*. กรุงเทพฯ :
ไทยวัฒนาพานิช, 2529.

วรลัญจก์ บุญยสุรัตน์. *การศึกษารูปแบบบริหารทรง
ปราสาทในเขตภาคเหนือ*. เชียงใหม่ : คณะ
วิจิตรศิลป์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2542.

_____. *ชื่นชมสถาปัตยกรรมวัดในหลวงพระบาง*.
กรุงเทพฯ : ด้านสุทธาการพิมพ์, 2548.

ศักดิ์ รัตนชัย. *ประวัติวัดป่าต้นกุ่มเมือง ฉบับสมาคมเพื่อ
การรักษาสมบัติวัฒนธรรมลำปาง*. ลำปาง :
ม.ป.ป., 2539. (พิมพ์เผยแพร่ในงานฉลอง
ผ้าป่าลูกเถลิง ตะวีชัย).

สันติ เล็กสุขุม. *ศิลปะเชียงใหม่ (ล้านนา) และสุโขทัย*.
นครปฐม : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยศิลปากร
วิทยาเขตพระราชวังสนามจันทร์, 2534.

_____. *หริภุญชัย – ล้านนา : ศิลปะภาคเหนือ*.
กรุงเทพฯ : ด้านสุทธาการพิมพ์, 2538.

สามารถ สิริเวชพันธุ์. *วิหารโถง ชุมโขง สกุลช่างลำปาง*.
เชียงใหม่ : โครงการศึกษาวิจัยศิลป-
สถาปัตยกรรมล้านนา งานล้านนาศึกษา
สถาบันวิจัยสังคมมหาวิทยาลัยเชียงใหม่,
2527.

สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. “ชุมประตั่วัดจองคำ.”
เสนอ นิลเดช. *ศิลปะสถาปัตยกรรมล้านนา*. กรุงเทพฯ :
เมืองโบราณ, 2526.

อุดม รุ่งเรืองศรี. *พจนานุกรมล้านนา-ไทย ฉบับแม่ฟ้า
หลวง (ตอนที่ 1)*. กรุงเทพฯ : อมรินทร์
พรินต์กรู๊ฟจำกัด, 2533. (พิมพ์ในวโรกาส
แม่ฟ้าหลวงทรงเจริญพระชนมายุครบ 90
พรรษา, 2533).

อุมาพร เสริฐพรรณนิ. “การศึกษาประตั่วัดจองแบบล้านนา
ในจังหวัดลำปาง.” วิทยานิพนธ์ปริญญา
มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์สถาปัตย-
กรรม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร,
2545.